

О.В. Вірченко, асп.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХОДУ ВІД КЛАСИЧНОЇ ДО НЕОКЛАСИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛІ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Досліджено еволюцію наукових поглядів на землю в економічній системі. Розкрито ключові положення класичного та неокласичного напрямів економічної теорії стосовно землі як виробничого ресурсу. Зазначено основні недоліки сучасної економічної науки в питаннях дослідження землі та обґрунтовано рекомендації щодо вдосконалення неокласичної методології.

The paper examines an evolution of economic studies of land in economic system. Key ideas of classic and neoclassic economic theories are revealed for land as a productive resource. Major problems of modern economic theory are pointed out for studies of land and crucial recommendation are given to improve neoclassic methodology.

Ключові слова: земля, земельна рента, земельний податок, землеволодіння, землекористування, вартість землі.

Keywords: land, land rent, land tax, land ownership, land use, land value.

Сучасний етап розвитку світової економічної системи засвідчує високу залежність та вразливість національних економік від зовнішніх шоків міжнародних ринків. Гіпертрофовані за обсягами операцій та тенденціями курсоутворення міжнародні фондові ринки підвищують ризиковість процесів акціонування та корпоратизації, що в свою чергу накладає значні обмеження на реальний сектор економіки кожної країни. Паралельно розвивається наукова криза неокласичної методології, особливо в сфері дослідження аграрного сектору та землі як виробничого ресурсу. Мікроекономічний підхід до вивчення землі як фактору виробництва суттєво обмежує дослідження її різноманітного функціонального призначення. Таким чином, виникає необхідність у дослідженні класичної та неокласичної методології вивчення землі. Особливої актуальності дана проблематика набуває в зв'язку з кризою розвитку світової фінансової системи та поверненням уваги урядів ряду країн до матеріального сектору економіки.

Роль землі в процесі суспільного відтворення досліджували Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Марксом, А. Маршалл. Серед сучасних вчених варто згадати С. Вегрена, Д. Веймана, Ф. Кларенбаха, П. Хаймса, В. Мюррея, В. Скофілда, Р. Кутера, а також вітчизняних економістів М. Маліка, П. Саблука, П. Березівського. А. Мартина, Б. Данилишина.

Еволюцію наукових поглядів на роль землі в економічній системі варто розпочати зі школи фізіократів як перших засновників наукової течії економічної теорії, присвяченої проблемам землеволодіння та землекористування.

Ключові положення вчення фізіократів можуть бути зведені до наступних [8, с.288-326; с.407-435]:

- земля – єдине джерело багатства, яке повинно цілком перебувати в державній власності;
- діяльність непродуктивного класу має бути звільненою від державних обмежень;
- легальний деспотизм – монарх має право на дохід у вигляді земельного податку;
- виробництво можливе лише в сільському господарстві, оскільки лише земля наділена здатністю первинного створення багатства;
- економіка – це виробництво, а чисте, вихідне виробництво – це реалізація родючості землі;
- оподаткуванню мають підлягати лише доходи від використання землі;
- рента землевласника – це дохід від невиробленого природного фактора, тобто він не балансується статтями витрат. Відповідно, дохід від землі не має навіть часткового цільового призначення, він не повинен бути капіталізованим. А отже витрати класу землевласників визначають обсяги національного споживання, так само, як і національного виробництва;
- чиста земельна рента – єдиний вид чистого доходу, тому будь-який податок в кінцевому рахунку стягується з земельної ренти. Таким чином, держава повинна стягувати податки виключно з земельної ренти;
- будь-яка інша діяльність, окрім сільськогосподарської, не є продуктивною, однак це не означає, що вона є некорисною.

Прискорений розвиток промислового сектору економіки в європейських країнах, а також початок концентрації фінансового капіталу зробили фізіократичну теорію непотрібною, такою, що вивчає застарілі принципи господарювання і стоїть на перешкоді розуміння нових економічних процесів.

Наступною школою, яка повернулась до вивчення землі, стала класична політична економія. Зокрема, в своїх працях Д. Рікардо сформулював наступні положення власної теорії земельної ренти [4]:

- рента – це частина продукту землі, яка сплачується землевласнику за користування невиробленими властивостями просторово обмежених ґрунтів різної якості;
- рента виникає від того, що застосування додаткового обсягу праці приносить пропорційно менший дохід;
- вартість аграрної продукції визначається кількістю праці, витраченою на її виробництво на землі тої якості, при якій не сплачується рента. Відповідно, аграрна продукція не тому дорога, що сплачується рента, а рента сплачується, тому що аграрна продукція дорога;
- рента не є складовою ціни товарів;
- земельний податок сплачується ким-завгодно, окрім землевласників (земельний податок є, по суті, податком на ренту залежно від обставин. Однак якщо такий податок буде стягуватись з усієї землі під обробітком, то земельний податок

буде податком на продукт і підвищить ціну продукту. Також земельний податок може бути десятиною за відповідних умов стягнення. Крім того, земельний податок може бути фіксованим податком з одиниці площі всієї землі під обробітком, незалежно від її якості. Однак такий земельний податок буде нерівномірним і не відповідатиме чотирьом правилам А. Сміта стосовно податків).

Наукова дискусія Д. Рікардо та А. Сміта певним чином була зумовлена відмінністю в методологічних позиціях, однак в цілому їхні теорії є схожими. Це можна прослідкувати і за основними положеннями теорії земельної ренти А. Сміта [6]:

- земельна рента є монопольною ціною, і визначається тим, що орендатор може сплачувати землевласнику;
- рента залежить не лише від родючості землі, але і від розташування ділянки;
- продукти харчування відносять до групи товарів, що завжди приносять ренту землевласнику;
- рента від територій з покладами корисних копалин залежить від обсягу покладів і місця розташування видобувних комплексів;
- отримуючи ренту від орендатора, землевласник залишає йому лише частину продукту, необхідну для відшкодування вкладеного капіталу та отримання мінімального прибутку на капітал, вкладений в сільське господарство.

Важливе уточнення до теорії земельної ренти зробив Т. Мальтус, який сформулював наступні важливі доповнення до політекономічної теорії ренти [5]:

- рента з землі, з якої отримуються предмети природної монополії, регулюється рідкісністю монопольних продуктів, а рента з земель, з яких отримуються предмети першої необхідності, визначається надлишком продуктів;
- рента може зростати внаслідок зростання населення, яке викликає зменшення заробітної плати; аграрних вдосконалень, що зменшують кількість зайнятих в сільському господарстві;
- продуктивність праці в сільському господарстві має не лише фізичні, але й економічні межі;
- рента фізичного походження присвоюється землевласником, а рента економічна належить капіталісту;
- теорія розподілу суспільного продукту Мальтуса визначає відособлену роль землевласників як тих, хто має виключне право безпосереднього привласнення суспільного продукту.

Класична політична економія, хоч і звернулась до питань землеволодіння, однак це все одно вже було вибіркове дослідження, яке лишало поза увагою властивості землі як ресурсу альтернативного використання, землі як повноцінного базису суспільного відтворення (як це було у фізіократів), натомість зосереджувало увагу на землі як об'єкті рентних відносин.

Очевидно, що доробок класичної політекономії суттєвим чином відрізнявся від фізіократичного напрямку. Тоді як Ф. Кене називає промисловий та фінансовий

сектори непродуктивними, А. Сміт та Д. Рікардо відстоюють пріоритетну роль даних секторів. Фізіократи встановлюють ієрархію між землею та працею як джерелами багатства, тоді як в межах політекономічного напряму зароджується теорія трьох рівноцінних факторів виробництва. Причиною приросту багатства фізіократи вважають лише родючість землі, тоді як політекономисти розуміють під багатством не лише землю, але і інші виробничі фактори. При цьому додаткова вартість у Ф. Кене не є самостійною категорією, а у А. Сміта і Д. Рікардо вона стає однією з центральних економічних категорій. Фізіократичний постулат про те, що чиста земельна рента – єдиний вид чистого доходу, тому будь-який податок в кінцевому рахунку стягується з земельної ренти, хоч і викликав дискусію з класичною політекономією, однак насправді ж був дуже вигідним для класу фінансово-промислового капіталу. Ствердження необхідності швидкого витрачання коштів на споживчі товари з боку фізіократів заперечувалось Смітом, який в свою чергу стверджував, що заощадження формують передумови капіталізації та інвестицій.

Хоча найбільш суперечливим з точки зору політичної економії було твердження про те, що праця, управління і капітал непродуктивні в тому розумінні, що вони виробляють цінність, однак не виробляють додаткову вартість, тоді як вся політична економія була побудована на тому, що праця створює додаткову вартість.

Однак, не зважаючи на суттєві відмінності у вченнях фізіократів та політичної економії, кожен з цих напрямів економічної теорії має ряд подібних рис, що відображають певні базові підходи до дослідження ролі землі в процесі суспільного відтворення. Серед найвагомійших подібних положень слід зазначити:

- споживча вартість певною мірою визначається міноюю вартістю, формування якої є її наслідком;

- клас багатих, яких шляхом насильства приходить до панування, починає накопичувати гроші замість товарів, таким чином класу бідних залишається необхідний продукт з обробки землі, а земельна рента через мінову вартість набуває грошової форми, і у вигляді доходів накопичується у землевласників та промисловців. Через це виникає диспропорція цінності благ і знецінення реального багатства (даний постулат знайшов широке визнання в рамках марксизму);

- нормальна ціна аграрної продукції визначається витратами, тоді як ринкова ціна формується під впливом попиту та пропозиції (дане твердження поклало початок трудовій теорії вартості, в подальшому розвиненій А. Смітом, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сеєм та теорії ринкової рівноваги А. Маршала);

- фермер сплачує землевласникам і сільськогосподарським працівникам доходи, чітко визначені контрактом, тоді як продукція може реалізовуватись на ринку за невизначеними наперед цінами. В цьому полягає основний ризик підприємця, зокрема – фермера;

- Ф. Кене сформулював ключову проблему своєї економічної теорії як проблему максимізації вигід при мінімізації витрат, таким чином визначивши утилітарне

спрямування фізіократичної соціальної філософії (в подальшому дана формула стала основою мікроекономічної теорії);

- інтереси окремих людей забезпечують реалізацію суспільних інтересів в тому розумінні, що персональна дія, спрямована на отримання вигоди – не є анти суспільною (дане твердження отримало подальший розвиток в працях А. Сміта);

- фізіократи відстоювали пріоритетність крупномасштабного сільськогосподарського виробництва, так само, як і пізніше класична політична економія;

- Ф. Кене вперше поглянув на капітал як на багатство, накопичене до початку процесу виробництва.

Теорія земельної ренти отримала своє продовження в працях К. Маркса, однак для нас важливо зосередитись не на традиційних положеннях його теорії про диференційну чи абсолютну ренту (оскільки вони є лише формою прояву вихідних методологічних позицій), а на його зауваженнях стосовно фізіократичної та політекономічної теорій ренти. Серед найважливіших його уточнень варто вказати наступні [2]:

- при однакових витратах виробництва і однакових обсягах капіталу земельна рента залежить від родючості ґрунтів – подібне положення класичної політекономії є повністю хибним та спрощеним, оскільки родючість землі трактується як здатність землевласника;

- розмір земельної ренти визначається в процесі протистояння орендатора та власника землі, протиставлення їх подібних за природою, однак антагоністичних економічних інтересів;

- нові винаходи та нові види сировини підвищують земельну ренту. Таким чином землевласник опосередковано отримує додатковий дохід від розвитку промисловості, науки та вдосконалення використання робочої сили;

- приватний інтерес землевласника зменшує заробітну плату до мінімуму, адже чим більшу ренту вимагає землевласник від орендатора, тим меншу заробітну плату виплачує орендатор найманим працівникам;

- оскільки реальне зниження цін на промислову продукцію збільшує земельну ренту, то землевласник зацікавлений в зниженні заробітної плати промислових працівників і негативних зовнішніх ефектах промислового розвитку – отже, інтереси землевласника протилежні інтересам суспільства;

- кожне суспільне вдосконалення приносить вигоду крупним землевласникам, однак шкодить дрібним, оскільки вимагає від них неспівставних з розмірами земель капіталовкладень;

- рента з ділянок, оброблюваних для виробництва продуктів харчування, регулює ренту з більшості інших земель і може знижувати її до мінімального розміру;

- земельна рента має тенденцію до зниження. Відповідно, конкуренція між власниками землі, які не здають в оренду свою землю, постійно зростає. Внаслідок

банкрутства частини землевласників відбувається концентрація землеволодіння. Однак концентрується земля в руках капіталістів, таким чином відбувається зрощення промислового, фінансового та аграрного капіталу;

- поділ землі заперечує монополію земельної власності, однак не знищує її основу – приватну власність. Відповідно, будь-який поділ землі перетворюється в накопичення та концентрацію землі.

Дані уточнення ми схильні вважати найбільш доцільними і такими, що відповідають реальному стану справ в країнах дикого капіталізму. Причому досить актуальною можна вважати наступну схему переділу власності на землю в економіці.

Крупна земельна власність витісняє більшість населення в промисловість, перетворюючи його на антагоніста крупного землеволодіння. Крупне землеволодіння приносить власнику землі все більшу ренту, орендатору – максимальний прибуток на капітал. Заробітна плата сільськогосподарських робітників зводиться до мінімальної, а орендатори представляють клас промислового капіталу. Земельна рента не є доходом, який повністю забезпечував би землевласника. Частина власників перетворюються в орендаторів, орендатори – в робітників, а частина орендаторів – в землевласників. Землевласники з часом банкрутують, а заробітна плата знижується нижче мінімуму, щоб витримати конкуренцію. Що й призводить до революції.

Важливим доповненням теорії земельної ренти були дослідження П. Сраффи, який суттєво розширив вчення про ренту в межах вивчення базисних товарів.

Згідно доробку П. Сраффи земля і поклади корисних копалин є дефіцитними ресурсами, а отже дозволяють власникам отримувати ренту. Природні ресурси займають серед засобів виробництва положення, еквівалентне позиції небазисних товарів серед інших продуктів. Тобто, ці ресурси залучаються у процес виробництва, однак не можуть бути вироблені.

Якщо вся земля в країні є дефіцитним ресурсом і має однакову якість, то можливим стає використання різних методів культивування на однорідних землях, а отже рента також буде єдиною для всіх ділянок з розрахунку за одну одиницю площі. При цьому, методи обробітку не повинні створювати від'ємну ренту.

Нестача землі створює передумови ренти, і підтверджується застосуванням різних методів обробітку, що поступово призводить до застосування все більш продуктивних методів культивування. Якби не було дефіциту землі, то обробіток здійснювався б лише одним способом, з найменшими витратами, а отже ренти б не існувало.

Механізм встановлення ренти на землю може бути запозичений для визначення квазіренти у випадку витіснених одиниць основного капіталу, які вже виведені з виробництва. Тобто, обладнання, яке вже було активно використане і тепер зняте з виробництва, однак ще може використовуватись за призначенням, - подібне до землі, і тому може приносити квазіренту [7].

Оригінальну теорію земельної ренти висунув Дж. Б. Кларк, застосувавши власну теорію факторних доходів до землекористування. Основні положення його вчення можна звести до наступних [1]:

- рента, так само, як заробітна плата і відсоток, визначаючи цінність блага, впливає на розподіл суспільного доходу;

- вільна конкуренція визначає оптимальні обсяги землі, необхідні для використання в кожній виробничій підгрупі сільського господарства, і штучна зміна цих обсягів призводить до виникнення диспропорцій аграрного виробництва, а отже обумовлює виникнення викривленої цінності, що суперечить дії природного закону;

- рента визначеної ділянки землі є частина граничного продукту, який виникає при зміні площі ділянки за незмінних обсягів інших факторів виробництва;

- дійсна рента землі – це блага, які земля фактично виробляє, і які включаються в пропозицію подібних благ;

- земельна рента, як і рента взагалі, є елементом визначення не лише відносної цінності, але і суми виробничих цінностей.;

- рента не є елементом ціни лише в тому розумінні, що ціна не залежить від того, кому належить рента, і серед кого вона розподіляється. За будь-якого розподілу ренти як доходу, рента все одно існує, і є елементом пропозиції, який впливає на цінність і ринкову ціну блага;

- не привласнення ренти, а її існування визначає ціну. Рента – це продукт, кількість якого визначає цінність, яка впливає на дохід, який отримується кожним виробництвом в цілому (причому дане твердження стосується всіх виробничих агентів – робочої сили, рента якої – заробітна плата, капіталу, рента якого – відсоток. Порядок і пропорції привласнення їх не впливають на ринкову ціну, однак їх наявність формує цінність вироблюваного продукту);

- продаж благ надає ренті грошової форми. Таким чином, рента, створена на підприємстві – це продукт, рента, отримана власником виробничих агентів – це дохід, рента, виплачена підприємцем – витрати виробництва.

Після завершення періоду панування в економічній науці класичної політичної економії, першим економістом, який повернувся до фундаментального вивчення проблем землеволодіння та землекористування на неокласичній основі став А. Маршал.

Його доробок був більш наближеним до фізіократичної теорії, ніж класична політична економія. Ключові положення його теорії земельної ренти зводяться до наступних [3]:

- людина докладает багато зусиль до обробітку землі, таким чином земля стає частково виробленим благом;

- земля є даною природою постійною субстанцією, а отже не має ціни пропозиції, як інші блага, які є оформленою людиною матерією і можуть вироблятися у необмежених кількостях;

- просторова обмеженість і не можливість переміщення землі створюють особливу умову володіння землею – територіальне дистанціювання від інших економічних суб'єктів, чого не спостерігається при придбанні інших товарів;

- земля як фактор виробництва має початкове ефективне виробниче призначення, яке не залежить від людського вибору - промислове (видобувне), сільськогосподарське, торгове, будівельне;

- структура більшості ґрунтів вже створена людиною, таким чином земля у виробничому розумінні поступово зливається з капіталом. Однак зовнішні умови – світло, тепло, вітер та дощ – не залежать від людини, і, по суті, є постійною рентною величиною для кожної ділянки землі;

- всюди, де існує високий попит на землю, діє тенденція спадної віддачі. З метою уникнення спадної віддачі фермерові потрібно зменшувати площу обробітку, таким чином економія на ренті дозволяє компенсувати ймовірне зменшення загальної віддачі;

- загалом земельна рента складається з трьох компонентів – початкової якості землі, набутої якості землі в результаті людської діяльності, інфраструктури;

- з часом спадна віддача призводить до того, що фермерові вигідніше припинити інтенсивний обробіток і сплачувати значну додаткову ренту за додаткову площу землі. Дана ситуація виникає і в будівельному бізнесі, а тому теорія сільськогосподарської земельної ренти суттєво співпадає з теорією ренти для землі під забудову.

Запровадження мікроекономічної методології в економічних дослідженнях землі обумовлює абстрактний характер останніх та їх низьку прикладну цінність. Земля як фактор виробництва, в ролі об'єкта дослідження втрачає все своє багатofункціональне призначення – територія проживання, зона будівництва, заповідна територія, земля, відведена під захоронення відходів. Крім того, неокласична методологія поширює на ринок землі принципи функціонування фондового ринку, що спричинює появу наукових дискусій про землю як звичайний товар або про необхідність функціонування ринку заставних цінних паперів в період формування ринку землі.

Подібна риторика визначає вузьку спеціалізацію сучасних досліджень землі, відповідно витісняючи їх з кола фундаментальних наукових розробок. Ознайомлення з науковим доробком в галузі земельних питань періоду класичної та неокласичної економічної науки дозволяє зробити висновок про суттєву деградацію економічної теорії землі в сучасній науці. Значна спеціалізація наукових досліджень призвела до формування фрагментарних уявлень про принципи землекористування та закономірності розвитку форм землеволодіння.

Крім того, економічні дослідження землі набули локалізованого характеру, і на зміну вивчення загальних законів та закономірностей функціонування ринку землі з'явилися дослідницькі програми національного рівня, які вивчають земельні відносини кожної окремої країни.

Сучасна економічна теорія повинна відійти від вже усталеної неокласичної методології в дослідженнях ролі землі в економічній системі. Земля не може прирівнюватись до звичайного товару, тому що земля як територія – це, фактично, держава. І коли мова йде про продаж землі як звичайного товару на мікроекономічному рівні, на макроекономічному рівні повинна йти мова про втрату територіальної цілісності.

Виключно раціональна схема поведінки господарюючих суб'єктів залишає поза увагою питання забруднення землі, її нецільового використання, ринкового розриву між споживною та міною вартістю землі як фактору виробництва.

Необхідно повернутись до досліджень землі як системо утворюючого чинника господарського життя країни. Варто врахувати фізіократичний досвід наукового вивчення землі на новому технологічному рівні, з врахуванням високої актуальності міждисциплінарного підходу у дослідженнях землеволодіння та землекористування.

Подальшої розробки потребують питання функціонування національних ринків землі, особливостей ролі землі в сучасних економічних системах, розробки нової методології дослідження в рамках таких напрямів економічної теорії, як екологічна економіка та економічна теорія землі.

Література

1. Кларк Д.Б. Распределение богатства. Глава 23. (<http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/5/g23/>)
2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. (<http://www.psylib.org.ua/books/marxk01/index.htm>)
3. Маршалл А. Принципы экономической науки. Книга 4. Главы 2-3. (http://www.gumfak.ru/econom_html/marshall/marsh23.shtml)
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Глава 12. (<http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/10/14/>)
5. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Глава 32. (<http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/10/34/>)
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Книга 1. Глава 11. (<http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/2/k1.g11/>)
7. Сраффа П. Производство товаров посредством товаров. Глава 11. (<http://ek-lit.newmail.ru/sraf011.htm>)
8. Физиократы. Избранные экономические произведения. Антология. – СПб, Эксмо: Антология экономической мысли, 2008. – 1200 с.